

YARSAN EDEBİYATINDA KADIN ŞAİRLERİN YERİ¹

THE PLACE OF WOMAN POETS IN YARSAN LITERATURE

SEVDA ORAK REŞİTOĞLU

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Yarsanların köklü ve geniş edebiyatı Kürt edebiyatının öncüsü olarak varsayılabılır. Sözlü olarak başlayan bu edebiyat yüzyıllarca nesilden nesile aktarılmıştır. Kültür ve inançlarını sosyal, siyasi, etnik ve dini nedenlerden dolayı gizli bir şekilde yaşamaya mecbur kaldıkları için kendi toplumları dışında pek tanınmamışlardır. Yarsanlarda *kelam* olarak adlandırılan şiirler 15. yüzyılda yazıya geçirilmiştir ve ağırlıklı olarak sosyal hayat, inanç, ayin gibi temalar işlenmiştir. Yarsan edebiyatında birçok *kelam* sahibi şair olmakla birlikte bu şairler arasında kadınların da önemli bir yeri vardır ve *kelamları* da kutsal olarak görülmektedir. *Dünadûn* bu inancın temelini oluşturmaktadır bu nedenle bir kişinin önceki dönemindeki cinsiyeti bilinmediğinden dolayı kadın-erkek eşitliği vardır. Bu kadınlar yalnızca *kelam* söylemezler, Cem'de oturma yerleri vardır ve yemek payları da vardır. Dahası Yarsanlarca kutsal olarak kabul edilen *tenbûr* kadınlar tarafından da çalınır ve bu kültürde önemli bir yeri vardır. Yarsan geleneğinin bir diğer önemli konusu ise tanrıların sembolik anneleri, başka bir deyişle Meryem gibi çocuklarını bakire bir şekilde doğuran kadınlardır. Bu kadınların hamilelikte yaşadıkları sorunlar *kelamlarda* dile getirilmiş olup kendilerine yardım eden meleklerle yaptıkları diyaloglar da bu edebiyatın önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yarsan, Yarsan Edebiyatı, Yarsan Kadınları, Kalam, Reenkarnasyon.

Abstract

The deep-rooted and extensive literature of the Yarsans can be assumed as the forerunner of Kurdish literature. This literature, which started orally, has been passed down from generation to generation for centuries. They are not well known outside of their own society as they forced to live their culture and beliefs in secret for social, political, ethnic and religious reasons. The poems called *kalam* in the Yarsans were written down in the 15th century and mainly focused on themes such as social life, belief and ritual. There are many poets who have words in Yarsan literature and women have an important place among these poets, at the same time the words of women are seen as sacred. Reincarnation (*dünadûn*) is the basis of this belief, so there is equality between men and women since the gender of a person in the previous period is not known. These women not only speak words, they have a sitting place in Cem and they also have a share of food. Moreover, the *tanbûr*, which is considered sacred by the Yarsans, is also played by women and has an important place in this culture. Another important subject of the Yarsan tradition is the symbolic mothers of the Gods, in other words, women who gave birth to their children as virgins like Mary. The problems that these women experienced during pregnancy were expressed in the words and the dialogues they had with the angels who helped them form an important part of this literature.

Keywords: Yarsan, Yarsan Literature, Yarsan Women, Kalam, Reincarnation.

¹ Bu makale, yazarın "*Helbestvanên Jin di Edebiyata Yarsanan de*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016" adlı yüksek lisans tezinden çıkarılmıştır.

Giriş

Yarsan edebiyatı Kürt edebiyatının önemli bir parçasıdır. Çok eski olması, literatür açısından zengin olması aynı zamanda inanış açısından çok derin bir yapıya sahip olması Kürt edebiyatındaki yerini daha da ön plana çıkarıyor. Yarsan edebiyatı sözlü edebiyata dayanmaktadır ve şiirleri *kelam* olarak adlandırılan bu edebiyatın temeli kutsal sözlerden oluşmaktadır. Çünkü bu *kelamlarda* inanç en önemli unsurdur, bu nedenle *kelam* sahibi insanlar şiirlerinde Yarsanlığa olan sevgilerini ve Tanrı'nın en kâmil tecellisi olduğuna inanılan Sultan Sehak'a olan bağlılıklarını çokça dile getirmişlerdir.

Yarsanlar dinlerini ve kültürlerini gizli saklı yaşadıkları için onlarla ilgili yapılan çalışmalar çok geç ortaya çıkmıştır. Bu dine mensup kişiler dinlerinin dışarıda yayılmasını istemediklerinden dolayı, dahası Yarsan olmayanlardan yani Müslümanlardan korktukları için dinlerini gizli yaşamak zorunda kalmışlardır. Sözlü edebiyatlarını kendileri de çok geç yazıya geçirmişlerdir ki bu da Yarsan geleneklerine göre Sultan Sehak dönemine denk gelmektedir. Sultan Sehak'ın kâtipliğini yapan Pîr Mûsî kendi dönemlerinin öncesi de olmak üzere her şeyi kaydetmiştir ve bu sayede Yarsanlık son halini/şeklini almıştır.

Yarsan dini *dûnadûn* üzerine kurulmuş sistematik bir dindir. Bu inanca göre her canlı ölümünden sonra tekrar dünyaya gelir. Fakat başka birinin bedeninde, bir hayvan ya da bitki olarak dünyaya gelir. Bu nedenle birinin göçmesi ölüm olarak görülmemektedir, ölüm terimi yerine *kiras guhertin* yani bir nevi elbisesini değiştirme ya da don değiştirme olarak ifade edilmektedir. İşte bu nedenle Yarsanlarda canlı biri göçtüğünde, elbisesini değiştirir ki şöyle de denilebilir; beden olarak ölür ama ruhen yaşar çünkü kendi döneminde ya da başka bir dönemde insan, hayvan ya da bitki olarak tekrar dünyaya gelir. İyi bir insanın ruhu tekrar iyi bir insanın bedeninde görünür fakat kötü bir insanın ruhu ya kötü bir insanın bedeninde ya da bir hayvanın bedeninde ortaya çıkar.

Yarsanlarda *teofani* yani *tecelli* inançlarının temelini oluşturan diğer bir unsurdur. Bu inanışa göre Tanrı ve melekler insanların bedeninde var olabilirler ve Tanrı bir insanın bedeninde var olduğunda o kişi "kutsal" kabul edilir, bu nedenle "kişi" olarak adlandırılmaz çünkü artık "Tanrı" olarak görülür. Yarsan geleneğine göre Tanrı her dönem melekleriyle birlikte kutsal birinin bedeninde görünür.

1. Yarsanlar, Dini İnanışları ve Kutsal Edebiyatları

Yarsanlık kendine özgü bir din olmakla birlikte daha çok İran'ın doğusunda görülmektedir. Tarihi ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir fakat dinleri 15. yüzyılda Sultan Sehak tarafından reforme edilip günümüze kadar gelmiştir (Vali, 2020, 162). Sünnilik ve Şiiliğe oranla daha az bir kesim tarafından kabul edilmiştir. Kökleri İslam öncesi İran kültürüne dayansa da Yarsanlığın kendine has bir dini sistemi vardır (Hamzeh'ee, 2008, 28) ve İran'da azınlık dinler kategorisinde yer alır (Boyle, 1997, 418).

Yarsanlar günümüzde İran'ın doğusunda Kirmanşah, İlam ve Loristan gibi bölgelerde yaşarlar. Birkaç toplulukları da Irak'ta Kerkük, Hanekin ve Süleymaniye gibi şehirlerde yaşarlar. Irak'ta yaşayan Yarsanlar *Kakeyî* olarak da bilinirler (Omarkhali, 2014, 21). Yarsanların çoğu Kürttür fakat Azerbaycan ve İran'ın başka bölgelerinde de birkaç Yarsan topluluğu vardır (Vali, 2011, 11).

Daha çok Kürtçe'nin dört diyalektinden biri olan Goranice'yi konuşan Yarsanlar yine *kelam*larını çoğunlukla Goranice söylemişlerdir. Bunun yanı sıra az da olsa Nêrgîz Hanım ve Abîdîni Caf'ın *kelam*larında olduğu gibi Soranice söylenen *kelam*lar da vardır.

1.1. Yarsanların Dini İnanışları

Yarsan dininin doktrin ve tarihi üzerine yapılan çalışmalar Joseph Arthur ve Comte de Gobineau'ya kadar uzanır (Moosa, 1988, 185). Bu dinin adlandırılma meselesi tartışılan bir konu olmuştur. Hamzeh'ee (2008, 72) *Ehl-i Hakk* isminin 19. yüzyılda Comte de Gobineau tarafından Avrupalı araştırmacılar için ortaya çıkarıldığını savunuyor. Vali'ye (2011, 12) göre de Yarsanlık Avrupa'da *Ehl-i Hakk* ismiyle anılıyor fakat bu isim Yarsan edebiyatında hiç geçmiyor, yalnızca *yari* ve *yarsanî* terimleri kullanılıyor. Buradan da anlaşılacağı gibi *Ehl-i Hakk* Yarsanlığa mensup olmayan araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır.

Yabancı kaynaklarda *Ehl-i Hakk* dışında kullanılan başka kavramlar da vardır ve bu farklılıklardan dolayı ortaya bir isim karmaşası çıkmıştır. 19. yüzyıl başlangıcında Macdonald Kinneir ve G. Keppel, H. Rawlinson, C. A. Baron de Bode, Comte de Gobineau, V. A. Jukovsky ve S. G. Wilson gibi Avrupalı seyyah ve misyonerler Yarsaniliğin tarihçesi hakkında bilgi vermişlerdir fakat bu eserlerde bir isim sorunu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda “*Gulat, Ehl-i Hakk, Ali illâhî, Nusayri, Yarsan, Kakeyî ve Tayife*” gibi kavramlar kullanılmıştır (Vali, 2020, 162-163). Bunların dışında Moosa (1988, 185-190) “Lak, Guran, Khomsa, Dawudî” gibi terimlerin de farklı yerlerde kullanıldığını vurgulamıştır ve Gobineau, Minorsky ve S. G. Wilson gibi yazarların Ehl-i Hakk'ı farklı şekillerde kategorize ettiklerini ve tüm bu sınıflandırmalarla içinde “*Hacı Bektaşî, Alevî, Bunyamini, Ateş Begî*” gibi isimlerin de yer aldığı yirmi iki isimden oluşan bir alt bölüm sunmuştur. Tüm bu kargaşalardan kurtulmak adına ve Yarsanların da kendilerini bu terimle ifade ettikleri için bu çalışmada da Yarsan terimi kullanılmıştır.

Yarsanların bazı inançları Müslümanlarınkinden çok farklıdır fakat bazıları ise diğer bir Kürt azınlık grubu olan Ezidilerinkiyle ortaktır. İlahi cevher, dúnadûn, melek bilim gibi inançlar Yarsan doktrininin temelini oluşturmaktadır. Bu inançlar *kelam*larında çokça yer almaktadır, bunun da ötesinde pratik olarak yaşanmaktadır. Yarsan metin ve doktrinlerinde *zât* terimi önemli bir yere sahiptir. Bu terim Yarsanların *kelam*larında yer edinmiştir ve bu inanca göre her kutsal kişi kendi doğasına sahiptir. Bu terimden de anlaşılacağı üzere “olmak” yarsan kozmolojisinde ilahi bir şeydir. Bu terim Yarsan *kelam*larında *ferr/xwarne* olarak geçer ve “ilahi lütuf” anlamına gelir (Vali, 2011, 31). Başka bir anlamı da “şan, ihtişam ve servet”tir (Mackenzie, 1970, 96). İlahi lütuf (*ferr/xwarne*) farklı şekil ve sembollerle ortaya çıkabilir. Yarsanlarda bu olay ilahi bir ışıkla görülmektedir, Sultan Sehak'ı bir kuşun getirmesi gibi (Vali, 2011, 33).

Diğer bir önemli inanç *dúnandûndur*. Bu inanca göre her kes kendisine verilen yaşam hakkını tamamlamak için 1001 defa don değiştirir. Çark tamamlandığı zaman, kişi girdiği bedenlerde yaptığı işlere göre ve yaşadığı yaşama göre sonsuz Nur'a ya da sonsuz Karanlık'a erişir. Öte yandan kişi iyi biriyse yine iyi birinin bedeninde ortaya çıkar fakat kötü bir insansa yine kötü bir insanın ya da bir hayvanın bedeninde görünür. Yarsanların inancına göre dünyanın yaratılış zamanlarında melekler Tanrı'dan kendini göstermesini rica etmişlerdir. Bu istekten dolayı Tanrı meleklerle bazı enkarnasyonlar empoze etmiştir ve bu enkarnasyonlar 1001 tanedir. Bu enkarnasyon sayesinde adalet

oluşturmuştur ve bu adaletten dolayı da iyilik ve kötülük gibi sosyal durumlar ortaya çıkmıştır (Mokri, 1957, 496).

Yarsan inaniş ve geleneklerinde yer alan bir diğer önemli konu ise *tecellidir*. İlahi varlıkların zuhurunu ifade eden bu terime göre tanrısal bir varlık ya da Tanrı bir mekan, nesne, varlık ya da insanda, bazen tamamen bazen de kısmi görülür. İnsanlarla ilişki kurup onlara emir de verebilir (Sinanoğlu, 2011, 243-245). Yarsan inanişına göre Tanrı'nın kendisi görünmez, ancak insan şeklinde yani Tanrı-insan olarak görülebilir ve bazen bir süreliğine bazen de o insanın bütün ömrü boyunca bedeninde görünür (During, 2005, 134).

Son olarak melek bilim Yarsan inanişının temelini oluşturan terimlerden biridir. Yarsan geleneğine göre Yarsan topluluğu dünyanın oluşmasından bu yana yedi öncül melekten oluşmaktadır. Her dönemde meleklerden biri kendini göstermiştir ve yedi devirde ilahi görünme tamamlanmıştır (Minorsky, 1964, 251). Yarsanlar yeryüzünde tecelli edebilen Tanrı'ya inanırlar. Bu inanişna göre yedi tecelliyle birlikte birçok küçük tecelli de olmuştur (Hamzeh'ee, 2008, 162). Tanrı'nın diğer varlıklarda tecelli ettiği gibi melekler de birbirlerinin yerine görünebilirler, bundan dolayı Yarsan metinlerinde meleklerin isimleri birbirlerinin yerine kullanılabilir (Hamzeh'ee, 2008, 162). *Heften* diye adlandırılan Yedi İlahi Varlık'ın en kâmil şekli de Sultan Şehak döneminde olmuştur (Vali, 2011, 54).

1.2. Kutsal Edebiyat ve Müzik

Yarsan geleneğinde Tanrı, melek ve pirlerin kutsal sözleri *kelam* diye adlandırılır ve *kelam* söyleyen kişiler de *kelam sahibi* diye nitelendirilir. İlahi bir şekilde ortaya çıkan *kelamlar* nesilden nesile sözlü olarak aktarılan kutsal sözlerdir ve bu sözlerde tarih ve kökenin yanı sıra gizli saklı yapılan ayınlerin sebepleri görülebilir, yani kısaca diyebiliriz ki “varoluşun sebebi” bu sözler sayesinde ortaya çıkmaktadır (Mir-Hosseini, 2014, 213).

Yukarıda da bahsedildiği gibi Yarsan edebiyatı sözlü geleneğe dayanmaktadır ve bu kutsal sözler Sultan Şehak dönemine kadar kaydedilmemişlerdir. Fakat Sultan Şehak'ın kâtipliğini yapan Pîr Mûsî Sultan'ın emriyle gelmiş geçmiş bütün *kelamları defter* denilen kitapçıkta kaydetmiştir. Bundan dolayı bu *kelamların* başlangıç tarihiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bazı görüşlere göre kutsallıklarını korumak amacıyla bu *kelamlar* daha önce kaydedilmemiştir (Mokri, 1977, 16).

Kutsal *kelamların* kaydedildiği ilk defter *Defter-e Dewrey-e Behlül* yani Behlül döneminin defteridir. İkincisi *Defter-e Dewrey-e Baba Serheng* diye bilinen Baba Serheng döneminin defteridir. Üçüncü defter Şâh Khoshîn ve meleklerinin sözlerinin toplandığı defterdir (Vali, 2012, 59). Sultan Şehak'ın döneminin defteri *Defterê Perdîwerî, Dîwana Gewre, Kelamê Xezîne* ya da *Nameyê Serencam* olarak adlandırılır (Vali, 2011, 73).

Bu kutsal metinlerde astronomi, insan ve hayvanların gerçek ve mitolojik karakterleri, insan bedeninin bölümleri, İran mitolojisinin gerçek ve mitolojik insan karakterleri, oyun, müzik, dans, sayı ve harfler, müzik aletleri, renk, çiçek, ağaç, meyve, güzel koku, bitki ve dini ibadetler gibi konular yer almaktadır (Hooshmandrad, 2014, 106). Bunun dışında Yarsanlığın inanç, felsefe ve doktrini; tecelli, reenkarnasyon, zat, melekler gibi Yarsanlıkla ilgili özel terimler; kıyamet, Kürt mitolojisi, Zerdüştlük dini, İslam öncesi dini inançlar,

aydınlık ve karanlık arasındaki savaş, İslam dini tarihi ve özellikle de Şiilik mezhebi de bu kutsal sözlerde yer edinen konulardır (Adak, 2013, 121).

Yarsanlarda edebiyat kadar müzik de önemli bir yere sahiptir. Bahsettiğimiz kutsal sözler ve ayinler *tenbûr* dediğimiz üç telli bir sazla söylenir. Uzun saplı, süslemesi olmayan, basit yapıdaki bu halk çalgısı (Özdemir, 2010, 422) Yarsanlar için kutsal sayılmaktadır. *Tenbûrun* İran'daki diğer çalgılardan farklı olmasının nedeni kromatik perde sistemine sahip olması ve bu nedenle kendine özgü makam müziği örneklerinin olmasıdır (Özdemir, 2010, 422).

Dini ayinlerde Cem'de toplanan Yarsanlar ayinlerini yaparlar, *kelamlarını* söylerler (Kreyenbroek, 1996, 102) ve bu *kelamların* çoğu *tenbûr* eşliğinde söylenir. Her Cem'de *tenbûrun* özel bir yeri vardır, çalınsa da çalınmasa da kutsanmış yemek payı vardır, dahası kutsal bir ikon olarak görüldüğü için evlerin özel yerlerinde asılı dururlar. Divana gelen kişi birinin elini öpmeden önce *tenbûru* öper, bu da o kişinin *tenbûra* karşı saygısının göstergesidir (Hooshmandrad, 2014, 108-109).

Yarsan kültüründe yaşlılardan çocuklara ve kadınlara kadar herkes *tenbûr* çalabilir. Çok önemli kadın *tenbûrcular* da yer edinmiştir bu kültürde. Örneğin Reyhan Hanım Loristanî, Nergiz Hanım Şahrizûrî, Dayê Khezan Sergetî, Hatun Zer Banû Derziyanî *tenbûr* çalan önemli kadınlardandır.

2. Yarsan Kültüründe Kadınlar

Yarsan inancında *dûnadûn* önemli bir yere sahip olduğu için kadın ve erkek eşitliği göze çarpmaktadır. Çünkü birinin ölümünden sonra ruhu herhangi bir bedende görünebilir, yani bir erkeğin ruhu kadınının, kadının ruhu da erkeğin bedeninde görünebilir. Bu nedenle ruhun daha önce hangi cinsiyete ait olduğu bilinmediği için kadın-erkek eşitliği ve Yarsanlarda cinsiyetin öneminin olmadığı vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra Tanrı tarafından melek, pir ve önemli şahsiyetlere gelen *kelamlar* sadece erkeklere değil kadınlara da aynı şekilde gelir. Bu nedenle *kelam* sahibi olan kadınlar da önemli bir statü elde etmiş olurlar.

Bu eşitlikte elbette istisnalar da vardır. Kadınlar her ne kadar *kelam* söylemekte ve *tenbûr* çalmakta özgür olsalar da cemhanede Cem'e katılamazlar. Fakat Cem'de dağıtılan yemek kadınlar da dahil olmak üzere herkese eşit derecede dağıtılır. Ayrıca ibadet yeri olan cemhanede oturma düzeni de vardır yani herkes istediği yere oturamaz. Özellikle de kadın ve erkekler yan yana oturamazlar. Yarsanlara göre önde erkekler, kadın ve çocuklar da arkada otururlar, diğer bir deyişle kadın ve çocukların erkeklerin yerinde oturması mümkün değildir. Hatta Cem'deki oturma düzeni *kelamlarda* da geçer (Hoseynî, 1382/2003, 27). Bugünkü Yarsan kültüründe kadınların Cem'deki başka bir görevi ise cem yerinden çıkarılan nezirleri pişirmektir. Kemikleri etlerinden ayırıp toprağa gömerler ve pay edip dağıtırlar. Bunun yanı sıra ikramla ilgili bütün hizmetleri de kadınlar üstlenir. (Doğan Turay, 2016, 166).

Yarsan kadınlarıyla ilgili önemli bir diğer konu "bakire kadınlar"dır. Yarsanlara göre her dönemde Meryem gibi bakire bir kadın vardır fakat bu kadınlar yalnızca Sultan Şehak ve Shâh Khoshîn gibi Tanrının tecellisinin ya da meleklerin anneleriydiler ve o çocuklar normal bir çocuğun doğması gerektiği gibi doğmamışlardır. Bu anneler olağandışı bir şekilde çocuklarını dünyaya getirmişlerdir. O dönemlerde bakire kadının hep aynı kadın, doğan çocuğun ise farklı çocuk olduğuna inanılır. Bazen Tanrının kendisi bazen de meleklerinden biridir (Bruinessen, 2008, 177).

2.1. Kadın Şairler

Yarsan doktrinine göre *kelam* sahibi erkeklerin önemi kutsallık açısından ne kadar büyükse, kadınların da o kadar büyüktür. Bu nedenle yarsan kadınlarının da *kelamları* önemsenmiştir ve kutsal kabul edilmiştir. Yarsan kadınlarının *kelamları* monolog olarak söylenmiştir ki bu monologlarda duygu ve düşünceleri dile getirilmiştir, aynı zamanda diyalog olarak da söylenmişlerdir. Bunlardan bazıları uzun bazıları ise iki beyitten oluşan kısa *kelamlardır*.

Çoğunlukla dini inanç üzerine söylenen bu *kelamların* konusu genellikle *dünadün*, tecelli ve Tanrı sevgisidir. Bunlar dışında doğa, tarih, psikolojik duygular gibi konular da işlenmiştir. Kadın Yarsanlar üzerine yazılmış eser olmadığından dolayı hayatları ile ilgili fazla bilgi veremiyoruz. *Kelamları* sayesinde kadın Yarsanların yaşam tarzları ve dini inanışları üzerine az çok bilgi sahibi olabiliriz. Bu bölümde on iki kadın şair ele alınacaktır. Genellikle Goranice söylenen bu *kelamlarda* aşağıda göreceğimiz Soranice örnekler de vardır. Her bir kadın şairin örnek *kelamları* orijinal dilde olup Latin alfabesiyle verilecektir. Anlam kayması ya da bozukluğunu önlemek için *kelamlar* Türkçeye çevrilmeyecektir fakat kısaca ne anlatmak istedikleri açıklanacaktır.

2.1.1. Dayê Tebrîzê Hewramî

Yarsan geleneğine göre Dayê Tebrîz milattan sonra 10. yüzyılda yaşamış olan Hawramanlı bir ariftir. Hayatı üzerine fazla bilgi yoktur. Birkaç dübeyti günümüze kadar ulaşmıştır (Safizadeh, 1376/1997, 62).

Yarsan dininde *serseporden* diye bilinen bir gelenek vardır ve bu gelenek “başını teslim etme” anlamına gelir. Yarsanlık dinini kabul eden bir insan Yarsanlığın bütün inanışlarını kabul etmek ve kendini bu dine teslim etmek zorundadır. Yarsan geleneğine göre bir kişi Yarsan olacağı zaman özel ayinde ceviz kırılır. Bu cevizin kırılması da *sersepordenin* sembolüdür. Bu gelenek üzerine *kelam* söyleyenlerden biri de Dayê Tebrîz’dir ve *kelamında sersepordenin* öneminden ve başını teslim etmenin mutluluğundan bahseder:

*Zil keran rewşen zil keran rewşen
Yaran li xore zil keran rewşen
Sersepordeban ve yarî weş in
Bisazin perî wîtan yew cewşen (Safizadeh, 1376/1997, 63).*

2.1.2. Celale Hatun Loristanî (Mama Celale)

Yarsan geleneğine göre Mama Celale milattan sonra 11. yüzyılda Loristan’da dünyaya gelmiştir. Mirza Emanollah’ın kızı ve Shâh Khoshîn’in annesi olan Mama Celale oğlunu bakire bir şekilde dünyaya getirir. Mama Celale’nin sembolik mezarı Loristan’ın Khoremabad şehrinin yakınlarındadır. Mama Celale *kelam* sahibi olan önemli bir kadın olarak bilinmektedir (Safizadeh, 1376/1997, 63).

Yarsan inanışına göre Shâh Khoshîn döneminde Tanrı yeni tecelli olarak Celale’nin bedeninde görünür ve Celale bu nurani tecelliyle hamile kalır. Babası tarafından zina ile suçlanır. Aşiretleri göç ettiği zaman onu dağın başında bırakırlar ve onlarla gitmesine izin vermezler. Celale dağda yalnız kalır, korkar ve ağlamaya başlar. O dönemin meleklerinden biri olan Kaka Reya Shâh Khoshîn’in zuhur etmesini beklemektedir. Celale’nin bağırtısını duyan Kaka Reya Tanrı’nın işaretini görür ve onun yanına gider.

Sesini uzaktan duyduğunu ve bu nedenle onun yanına gittiğini söyler. O sırada ona taşıdığı yükten de bahseder ve o yükü Halik diye tanımlar (Derwîşî, 3-4).

Kaka Reya'nın gelişinden sonra Shâh Khoshîn dünyaya gelir fakat Celale Hatun hâlâ korku içindedir çünkü çocuğunun gayri meşru görüleceğinden korkmaktadır. Celale Hatun bir *kelamında* Kaka Reya'yı bilgin süvari olarak tanımlar, ona Tanrı'nın geliş hükmünden bahseder ve Loristan halkının bunu bilmemesinden dolayı çocuğunu piç olarak gördüklerinden bahseder. Celale Hatun, Kaka Reya ve Shâh Khoshîn arasında diyalog *kelamlar* geçer:

Kaka Reya meremû:
Çe mile Gawe serim bird ew diyar
Dîm gewre kenaçe mendin çe hawar
Çemiş yekî bî esrîniş hezar
Bariş Xaliq bî Gawiş nemibird bar (Derwîşî, 13).

Celale meremû:
Ey Kaka Reya siwarê dana
Î hukme ama çi heft asîmana
Xelqî Loristan we zoliş mizana (Derwîşî, 13).

2.1.3. Reyhan Hanım Loristanî

Yarsan geleneğine göre Reyhan Hanım 11. yüzyılda yaşamıştır. Shâh Khoshîn'e yakın bir kişiliktir. Reyhan Hanım kendi döneminde *tenbûr* çalmasıyla da ünlenmiştir (Safizadeh, 1376/1997, 69).

Reyhan Hanım *kelamlarında* daha çok Yarsan inançlarından bahsetmektedir. Shâh Khoshîn için *kelamlar* söylemiştir ki bir *kelamında* onun tanrılığının herkes tarafından kabul edildiğini dile getirmektedir, dahası nehrin suyunun bile onu Tanrı olarak kabul ettiğini söylemektedir:

Xoşîn elest Xoşîn elest
Serim ce sewdayê tu bîn sermest
Gul û şemamim her du ha ne dest
Guwahî medin çi xas û çi geşt (Safizadeh, 1376/1997, 69).

2.1.4. Fatime Loreyê Goran

Yarsan geleneğine göre Fatime Lore Goran halkındandır. O da Reyhan Hanım gibi Shâh Khoshîn döneminde yaşamıştır ve ona yakınlığıyla bilinir. Fatime Lore 11. yüzyılda doğmuştur ve Yarsanlar arasında “Yarsanların sırrı” olarak bilinir (Safizadeh, 1376/1997, 70).

Fatime Lore bir monolog *kelamında* Shâh Khoshîn'e olan bağlılığını dile getirir. Ona göre Shâh Khoshîn'i Tanrı olarak kabul edenin kendi canının bir önemi yoktur. Fatime Lore'ye göre Shâh Khoshîn o kadar büyüktür ki onsu bir dünya yani Tanrısız bir dünya düşünemez:

Giyan perî çî şen giyan perî çî şen
Her kes to darû giyan perî çî şen
We nawit sewgend derûnim bêêşin
Bê to giyan û zil hemîşe rişen (Safizadeh, 1376/1997, 71).

2.1.5. Liza Hanım Caf

Yarsan geleneğine göre Liza Hanım Caf 11. yüzyılda yaşamıştır ve Şahrezurludur. Shâh Khoshîn'e yakınlığıyla bilinir.

Liza Hanım'ın *kelamlarında* “Heyder” terimi çokça yer alır ve Shâh Khoshîn için kullanılmıştır. Bilindiği gibi “Heyder” Hz. Ali'nin lakabıdır ve Arapça “aslan” anlamına gelmektedir. Yarsan inancına göre Ali ve Shâh Khoshîn Tanrı'nın Cevheri'ni almışlardır ve farklı *kelamlarda* her ikisi için de farklı isimler kullanılmıştır. Çünkü bu inanışa göre Ali, Shâh Khoshîn, Sultan ve diğerleri aynı cevhere sahip oldukları için isimlerinin bir önemi yoktur.

Liza Hanım bir *kelamında* Shâh Khoshîn'in önemine vurgu yapar ve kimsenin ona karşı saygıda kusur etmemesi gerektiğini, ayrıca kimsenin Shâh'ın önünde ayaklarını uzatmaması gerektiğini söyler (Safizadeh, 1376/1997, 72). Diğer bir *kelamında* ise Shâh Khoshîn karşısındaki mutluluğunu dile getirir. Onun gelişini bahara benzetir. Bahar güzellik, huzur ve yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu nedenle Liza Hanım Shâh Khoshîn'in gelişini yeni bir dönemin başlangıcı gibi ifade eder:

*Heyder serraf Heyder serraf
Çendî ne Eyne bîm ne gêcî taf
Îsa mewaçin penim keçê Caf
Qebale mari ne taşî Mesaf (Safizadeh, 1376/1997, 72).*

2.1.6. Hatun Meyzerd

Yarsan geleneğine göre Hatun Meyzerd 12. yüzyılda yaşamıştır ve Loristanlıdır. Shâh Khoshîn'e yakınlığıyla bilinir. Yine bu geleneğe göre on iki yaşındayken Shâh Khoshîn'in yanına gelmiştir ve zamanla önemli bir pir olmuştur. Sembolik mezarı Loristan'ın Yafteku şehrinde (Safizadeh, 1376/1997, 73).

Hatun Meyzerd bir *kelamında* Shâh Khoshîn'i Cabbar olarak görür. Bilindiği gibi Cabbar Allah'ın sıfatlarından biridir. Aynı zamanda onu bir avcı ve halkı da av olarak görür. Söylediği *kelama* göre Shâh Khoshîn halkı avladığında onlara rahmet yağdırır. Yani Hatun Meyzerd'e göre halkın av olması ilahi bir şeydir:

*Xoşînê Cebbar Xoşînê Cebbar
Hezar suwar ama yu Şahin Cebbar
Cebbar Xoşîn e ême şan şikar
We rehmete we bijendî diyar (Safizadeh, 1376/1997, 73).*

2.1.7. Dayê Khezan Sergetî

Yarsan geleneğine göre Dayê Khezan 12. yüzyılda yaşamıştır. Hawraman'ın Sergetî köyündendir. Baba Nawis'a yakınlığıyla bilinir. Dayê Khezan'ın başta Müslüman olduğu ve Baba Nawis'ı kafir olarak gördüğü için ona düşman olduğu bilinmektedir. Fakat sonradan kendisi de Yarsanlığı kabul etmiştir ve Yarsanlar için önemli bir figür olmuştur. Aynı zamanda *tenbûr* da çalmaktadır (Safizadeh, 1376/1997, 91).

Daye Khezan Yarsan olduktan sonra Baba Nawis için *kelam* söylemiştir. Bir *kelamında* ölüleri diriltmesi ve yaverlerini tufandan döndürmesiyle onu Tanrı olarak gördüğünü söyler:

*Tîrî wet kef û dem û di giyana
Mirdet zindû kirdin ce goristana
Yaverit gîlav dan ce vir avana
Ça ga Xudayun henîş nîşana (Safîzadeh, 1376/1997, 92).*

2.1.8. Hatun Dayrak (Remzbar ya da Rezbar)

Yarsan geleneğine göre Hatun Dayrak 15. yüzyılda yaşamıştır ve Helwan'da dünyaya gelmiştir. Huseyn Beg Celd'in kızıdır. Yarsanlar için en önemli figürlerden biridir çünkü Sultan Sehak'ın sembolik annesidir ve oğlunu bakire bir şekilde dünyaya getirmiştir. *Heften* meleklerinden biri olan Remzbar adından da belli olduğu üzere "sır" sahibidir. *Remz* "sır" anlamına gelirken *Remzbar* "sırrı taşıyan" yani sırrı bir yük gibi yüklenen anlamına gelir.

Remzbar Sultan Sehak'ın annesi olarak da önemli bir kişiliğe sahiptir. Yarsan geleneğine göre Sultan Sehak'ın doğumu Baba Nawis tarafından işaret edilir. Baba Nawis gayba çekildiği zaman Pîr Binyamîn, Pîr Mûsî, Dawud ve Mîstefa Dawudan adlı melekler Hawraman bölgesine giderler ve Şehrîzor'un Berzenci köyünde Sultan'ın gelişini beklerler. O köyde Şeyh İsi'nin evine yerleşirler ve ona Huseyn Beg Celd'in kızı Dayrak ile evlenmesi gerektiğini söylerler. Şeyh İsi çok yaşlı olduğu için ve büyük çocukları olduğu için kabul etmez. Eninde sonunda kabul eder fakat bu defa Dayrak'ın babası Huseyn Beg sorun çıkarır çünkü kızının bir yaşlıyla evlenmesine razı değildir. İsrarlar sonucu iki taraf da kabul eder ve evlenirler. Bir süre sonra Dayrak hamile kalır. Yakınları babasına Dayrak hakkında kötü şeyler söylerler çünkü onlara göre bu yaşlı adamdan hamile kalması mümkün değildir ve başkasından olduğunu söylerler. Babası sinirlenir, kendisinin ve evlenmesi için ısrar eden dervişlerin ibret olsun diye öldürülmesi gerektiğini söyler. Kızı her ne kadar bir sırrının olduğunu fakat açıklayamadığını söylese de babası inanmaz ve Meryem dışında kimsenin bu şekilde hamile kalamayacağını söyler (Hoseynî, 1382/2003, 10).

Yarsan geleneğine göre Sultan Sehak Tanrı olarak görülür. Bu nedenle annesi de onu yeryüzünün Tanrısı olarak tanımlar. *Kelam*larında karnındaki çocuğunun bir kusur olarak görüldüğünü dile getirir (Hoseynî, 1382/2003, 16-17). Başka bir *kelam*ında kendi gelişinden ve Sultan Sehak'tan bahseder ki doğduğu zaman büyük bir ferahlığa kavuşmuştur çünkü Sultan'ın gelişiyile her şey açıklığa kavuşmuştur (Hoseynî, 1382/2003, 306-307).

Remzbar bir *kelam*ında *dûn*larından (don değiştirme) da bahseder. Sultan'a Hz. Ali zamanında Fatima bint Esed olduğunu, Kerbela'da nasıl olduğunu, Shâh Khoshîn zamanında Mama Celale olarak zuhur ettiğini ve bu dönemde Şeyh İsi'nin evinde nasıl Dayrak Remzbar olduğunu söyler:

*Seravê du dere seravê du dere
Bargeyê Şam vestin seravê du dere
Selman Binyam e Dawud Qember e
Pîr Mûsî wezîr Kake Cabir e
Seyîd Mîstefa tîrîş xeter e
Fatime Remzbar sirriş perwere (Safîzadeh, 1376/1997, 145-146).*

Bugünkü yarsan toplumu Sultan Sehak döneminde sistematize edilmiştir. Bu sisteme göre Yarsan olanlar ya da sonradan Yarsanlığı seçenler bir delil ve pir sahibi olmalıdırlar.

Bu delil ve pir farklı yaşlardan seçilebilir. Sultan Sehak da bu kurala uyar ve Pîr Binyamîn'i kendine pir olarak seçer. Bu nedenle Remzbar da Pîr Binyamîn'i öncü olarak görür ve ona göre Pîr Binyamîn yerden denizlere kadar her şeyin öncüsüdür ve Şah'ın kendisi de başını Pîr Binyamîn'e teslim eder. Remzbar *kelamında* şart ve ikrardan bahseder ve Pîr Binyamîn'in Yarsanların bu şart ve ikrarını yerine getirdiğini söyler (Tehmasêbi, 60-61).

Remzbar'ın bir diğer özelliği de Yarsan inancına göre Simurg kuşunun kendi bedeninde enkarne olmasıdır. Firdevsi'nin Şahname'si ve Kürtçe Şahname (Vali, 2015, 275-296) Simurg ve Zal arasındaki ilişkiden bahseder. Zal doğduğu zaman babası Sam onu istememiştir ve babasının emriyle insanlardan uzak, Simurg'un da yuva yaptığı Elburz Dağı'na götürülmüştür. Yavruları acıktığında Simurg dağdan aşağı süzülür ve açıklıktan ağlayan bir bebeğin sesini duyar. Simurg onu alır, yuvasına götürür ve besler. Bir süre sonra çocuk büyüdüğünde babası Sam gidip onu geri getirmeye karar verir. Simurg yukarıdan Sam ve adamlarının geldiğini görür görmez oğlunu götürmek istediğini anlar. Zal insanlara benzemediği ve konuşmayı bilmediği için Simurg ona konuşmayı öğretir. Simurg onu bıraktığı zaman onu yavrularıyla birlikte büyüttüğünü, gönlüne merhamet, aşk ve sevgi aşıladığını ve bunların hiçbirini unutmaması gerektiğini söyler. Ayrıca büyük bir tahtın ona yuva olacağını, altın bir tacın da ona kanat olacağını söyler (Vali, 2011, 393-394). Remzbar da bir *kelamında* Simurg'un kendi bedeninde var olduğunu söyler ve kendini Simurg gibi gösterir. Hatta Simurg'un Zal'a yardımcı olduğu gibi kendisinin de Zal oğlu Rüstem'in yardımcısı olduğunu dile getirir:

Remzbar meremû:

Ew sayê şemî ew sayê şemî

Bargeyê Şam westin ew sayê şemî

Çeni Sê Tene biyam derhemî

Simurg beyanî ce rayê Rustemê (Safizadeh, 1376/1997 123).

Remzbar'ın Yarsanlar arasında önemli bir şahsiyet olması hem sır sahibi hem de Sultan Sehak'ın sembolik annesi olmasından kaynaklanmaktadır. Kendi *kelamlarının* yanı sıra başkalarının da onun hakkında söylediği birçok *kelam* vardır.

2.1.9. Pîr Nazdar Hatun Şîrazî

Yarsan geleneğine göre Pîr Nazdar milattan sonra 14. ve 15. yüzyılda yaşamıştır ve Şîraz'da doğmuştur. Sultan Sehak döneminde yaşamıştır. Hayatının son zamanlarında Şîraz'a dönmüştür ve orada vefat etmiştir (Safizadeh, 1376/1997, 172).

Pîr Nazdar'ın adından da belli olduğu üzere Yarsan toplumunda kadınlar da "Pîr" ünvanını alabilirler. Bu durum kadınların statüsü açısından çok önemlidir çünkü Yarsanlarda kadın-erkek eşitliğini apaçık göstermektedir.

Yarsan edebiyatında Pîr Nazdar'ın yalnızca iki beyiti vardır. Yarsan geleneğine göre Yarsanlığın dört şartı vardır ve bu şartlar olmaksızın Yarsan olunmaz. Pîr Nazdar *kelamında* bu dört şarttan bahseder ve doğruluk yolunu Hak yolu olarak ifade eder. Ayrıca Muhammed gibi kendini tanıyanın şüphesiz Mevla'yı da tanıdığını söyler:

Yaran yaweran rayê Heq rasiyen

Pakî û durûstî û reda û xasiyen (Safizadeh, 1376/1997, 173).

Her kes wiş nasa Muhemmed asa

Bêşek ew kes e Mewla iş şinasa (Safizadeh, 1376/1997, 173).

2.1.10. Nergiz Hanım Şahrizurî

Yarsan geleneğine göre Nergiz Hanım milattan sonra 14. yüzyılda yaşamıştır ve Şehrizor'da doğmuştur. 18 yaşında Abidini Caf'la evlenmiştir ve babasının karşı çıkımlarına rağmen kocası gibi o da dinini değiştirip Yarsanlığa geçmiştir. Sultan döneminde önemli bir *tenbûrcuydu*. *Kelamlarını* Kürtçenin Soranî lehçesinde söylemiştir (Safizadeh, 1376/1997, 295-296).

Nergiz Hanım *kelamlarında* Sultan'ı över, din ve Cem'den bahseder. Ona göre Sultan'a inanmayanlar ve dinini kabul etmeyenler putperesttirler. Bunun yanı sıra Pir Müsî'nin *defterinden* de bahseder ve ona göre Sultan ve dinine inanmayanlar ne yapsalar da yaptıkları *defterde* kaydedilmez. Ayrıca Yar için kendini öldürmeyen ve kan dökmeyen, Cem'e gitmeyen, dürüst olmayan dinsiz ve putperesttir:

Saqî le Cem bade dida
Dersî rêgeyî cade dida
Mirdan hemû li dewrê padişâ
Peyman dikin gişt temaşa
Qewmî be min neybî bawer
Nayêt bo Cemê yariyê yawer
Her ke bo Yar xoy nekujê
Xwînî le rey Yar nerêjê
Her ke lem dîn yeqîn neka
Bi dil le Cem amîn neka
Her ke nekerî qewlî durûst
Bê dîn ew e wek butperest
Her ke şekî bibî bi dil
Bawer neke be Şayê adil
Her ke le Cem negrî erkan
Be rast negrî dînî Sultan
Her ke be yar bida azar
Kirdeyî naçê bo nav tûmar
Nergiz her ke bibe kîne
Bêşek qumra we hem bêdîn e (Safizadeh, 1376/1997, 296).

2.1.11. Hatun Zer Banû Derziyanî

Yarsan geleneğine göre Hatun Zer Banû 16. yüzyılda yaşamıştır ve Derziyan Köyü'nde doğmuştur. Hem *kelam* söylerdi hem de *tenbûr* çalardı (Safizadeh, 1376/1997, 303-304). Hatun Zer Banû kimsenin bilmediği gizli aleminden bahseder *kelamında*:

Gird bîn rizwan gird bîn rizwan
Karxaneyî Xwacam gird bîn rizwan
Îd ew suwar in şetiş kird Xezan
Ne Perdîwer da west ev kuye kes nizan (Safizadeh, 1376/1997, 304).

2.1.12. Semen Hanım Dewdanî

Yarsan geleneğine göre Semen Hanım 16. yüzyılda yaşamıştır. Hayatı üzerine hiç bilgi yoktur. Kendisi ile ilgili bilinen tek şey Baba Celil döneminde veli olduğudur (Safizadeh, 1376/1997, 316). Semen Hanım'ın birkaç *kelamı* vardır ve bunlardan biri Döldül ve Zülfikar ile ilgilidir. Bilindiği üzere Döldül Ali'nin atıdır ve Zülfikar da

onun kılıcıdır. Semen Hanım *kelamında* Sultan'ı Duldül ve Zülfikar'ın sahibi olarak gösterir ve Allah'ın Cabbar sıfatını da onun için kullanır:

*Ya duldul suwar ya duldul suwar
Amanin aman sahibê zulfiqar
We nazê ew wext to şît ne Cebbar
Binemane Remzî Baqî aşikar (Safizadeh, 1376/1997, 316).*

Sonuç

Yarsan edebiyatı hem inanç hem de gizli kültürü nedeniyle uzun bir süre sözlü olarak aktarılmıştır. Bu edebiyatı oluşturan *kelamlar* bütün dini ayinler, bayram ve taziyelerde okunmuştur ve bu kültür hâlâ devam etmektedir. Hiçbir şekilde yazıya geçirilmeyen bu edebiyat 15. yüzyılda Sultan Sehak'ın isteğiyle Pir Mûsî tarafından kaydedilmiştir.

Bu çalışmada da görüldüğü üzere kadınlar bu kutsal ve dini edebiyatın yapısında önemli bir role sahiptirler. Özgür bir şekilde *kelamlarını* söyleyen kadınlar kendilerine komşu olan diğer toplumlara nazaran daha rahattırlar. Öte yandan kadınların söylediği bu *kelamlar* yalnızca sosyal hayat üzerine değildir, onlar da erkekler gibi dini ve kutsal konuları işlemlerdire *kelamlarında*. Eşitliğin bir diğer göstergesi de “pir”lik mertebesidir ki Pîr Nazdar'da görüldüğü üzere bu mertebeye ulaşanlar yalnızca erkekler değildir. Bu nedenle Yarsan kültüründe kutsallık açısından kadın ve erkeğin yeri dolayısıyla *kelamları* da eşit olarak görülür.

Bu çalışmada on iki *kelam* sahibi kadın üzerine durulmuştur ve görüldüğü üzere *kelamlarının* konusu daha çok Yarsan inancı, kültürü, yaşamı ve toplumu ile ilgilidir. Bu *kelamlar* hem kendi duygu, inanç ve Tanrı'ya bağlılıklarını gösteren monologlardan hem de diyaloglardan oluşmuştur.

Kaynaklar/References

- Adak, Abdurrahman. *Destpêka Edebiyata Kurdî*. İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2013.
- Boyle, Kevin. *Freedom of Religion and Belief, A World Report*. ed. Kevin Boyle, Juliet Sheen. London: Routledge, 1997.
- Bruinessen, Martin van. *Kürtlük, Türklük, Alevilik-Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*. çev. H. Yurdakul, İstanbul: İletişim, 2008.
- Derwîşî, 'Elîmîr. (elyazması). *Defterî Perdîwerî*.
- Doğan Turay, Esra. "İran Alevileri ve Ehl-i Haklar'da Kadın Kırmışah Baba Yedigâr'da Riyazette Bulunan Kadınlar", *SBARD*, (28), 155-185. 2016/2.
- During, Jean. "Notes Sur L'Angéologie Ahl-e Haqq". E. G. Veinstein & o. 2. Actes du Colloque du College de France (Dü.), *Syncretismes et Hérésies Dans l'Orient Seldjoukide et Ottoman (XIVe-XVIIe Siecles)*. Paris: Peeters, 2005.
- Hamzeh'ee, M. Reza. *Yaresan (Ehl- Hak)*. çev. E. Öpengin, İstanbul: Avesta, 2008.
- Hooshmandrad, Partow. "Ayinsel Olarak Hayat: Guran Bölgesindeki Kürt Ehli Hak'ın İbadet Uygulamaları". ed. K. Omarkhali. *Kürdistan'da Dini Azınlıklar* çev. İ. Bingöl. 103-126. İstanbul: Avesta, 2014.
- Hoseynî, S. M. *Dîwana Gewre*. Kirmanşah: Entesaratê Bâghê Ney, 1382/2003.
- Kreyenbroek, Philip. G. "Religion and Religions in Kurdistan". ed. E. P. Allison. *Kurdish Culture and Identity*. 85-110. London and New Jersey: Zed Books Ltd. 1996.
- Mackenzie, David Neil. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London. 1970.
- Minorsky, Vladimir. "The Sect of the Ahl-i Hak". *Iranica, Twenty Articles (775)*. Publication of the University of Tehran. 1964.

- Mir-Hosseini, Ziba. "Redefining the Truth: Ahl-i Haqq and the Islamic Republic of Iran". *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21(2 (1994)). 2014.
- Mokri, Mohammad. *La Grande Assemblée Des Fidèles de Vérité au tribunal sur le Mont Zagros en Iran (Dawra-y Dîwâna Gawra)*, Livre secret et inédit en gourani ancien, Texte critique, traduction, introduction et commentaires avec des notes linguistiques et glossaire. Paris: Librairie Klincksieck, 1977.
- Mokri, Mohammad. "L'idée de l'incarnation chez les Ahl-i Haqq". ed. H. Franke. *Akten Des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses*. 496-498. München: Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, (28 August Bist 4. September 1957)
- Moosa, Matti. *Extremist Shiites, The Ghulat Sects*. New York: Syracuse University Press, 1988.
- Omarkhali, Khanna. *Kürdistan'da Dini Azınlıklar*. çev. İ. Bingöl. İstanbul: Avesta, 2014.
- Orak Reşitoğlu, Sevda. Helbestvanên Jin di Edebiyata Yarsanan de, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Özdemir, Ulaş. "Ehl-i Hak'ın Kutsal Sazı Tanburun Kimliği ve Bağlamayla İlişkisi", *Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri: Hacı Bektaş Veli Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden*. der. P. Ecevitoglu-A. M. İrat-A. Yalçinkaya. 420-430. Ankara: Dipnot, 2010.
- Safizadeh, Sedîq. *Daneşnameyê Namaveranê Yarsan, Ehval ve Asarê Meşahîr, Tarîx, Ketab ha ve Estelahaê Erfanî*. Tahran: Enteşarat Hirmend, 1376/1997.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Tecelli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40. 243-245. 2011.
- Tehmasêbi, Qadir. (elyazması). *Serencam Beyan el-Heq*.
- Vali, Shahab. *Les Yârsâns, Aspects Mythologiques- Aspects Doctrinaux*. Saarbrücken: Editions Universitaires Européens, 2011.
- Vali, Shahab. "Nêrineke giştî ya li ser Şahnameya Fîrdewî û Şahnameya Kurdî". ed. Ramazan Pertev. *Edebiyata Kurdî ya Gelêrî: Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratur-Berawirdî-1*. 275-296. İstanbul: Avesta, 2015.
- Vali, Shahab. "Yarsan mı? Ehl-i Hak mı? Kürt İnançlarının İsimlendirilmesi Üzerine". dü. Y. H. Yarkın. *Kürt Çalışmaları Bahar Akademisi-1*. 161-178. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2020.
- Vali, Shahab. "La littérature religieuse des Kurdes Yarsan". *Etudes Kurdes: La littérature kurde* (11). 57-64. Paris: l'Harmattan, 2012.